

Małgorzata Konopnicka¹

Struktura społeczna i pochodzenie terytorialne uczniów Realschule w Sulechowie w latach 1787–1873 w świetle drugiej części księgi *Sprawy szkolne* z Archiwum Państwowego w Zielonej Górze

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie wyników analizy źródła historycznego dotyczących struktury społecznej i pochodzenia terytorialnego uczniów Realschule w Sulechowie na przestrzeni 86 lat. W 1719 r. w leżącym na pograniczu śląsko-brandenburskim miasteczku powstał sierociniec, który wkrótce przekształcono w instytucję wychowawczo-edukacyjną oferującą kształcenie na wielu poziomach. Program tamtejszej szkoły nawiązywał do wypracowanych przez pietystów z Halle wzorców, stanowiących novum w dotychczasowych rozwiązaniach edukacyjnych. Sulechowska placówka funkcjonowała do 1945 r. Dzięki wydaniu spisu uczniów tejsze szkoły z lat 1787–1873 można z pomocą metod kwantytatywnych ocenić zakres oddziaływania tego małego ośrodka, atrakcyjność proponowanego przez sulechowskich pietystów programu nauczania oraz ich znaczenie dla rozwoju edukacji nie tylko na forum lokalnym. Przeprowadzona analiza pozwoliła na stwierdzenie zmian w zasięgu oddziaływania terytorialnego szkoły, wyraźnie określiła profil społeczny uczniów i ich rodzin oraz pokazała zachodzący w mikroskali proces uprzemysławiania i zmiany struktury zawodowej wśród społeczności małego miasta.

Słowa kluczowe: historia szkolnictwa, szkoła realna, pietysi, Sulechów

Wstęp

W 2018 r. nakładem Oficyny Wydawniczej Uniwersytetu Zielonogórskiego ukazały się: *Protokoły szkolne Realschule w Sulechowie z lat 1787–1857. Źródła i materiały* pod redakcją Bogumiły Burdy oraz *Ucz-*

¹ Dr hab. Małgorzata Konopnicka, prof. UZ, Instytut Historii, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Zielonogórskiego, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, email: M.Konopnicka@ih.uz.zgora.pl, nr ORCID: 0000-0001-6142-8332.

niowie Realschule w Sulechowie w latach 1787–1873. Źródła i materiały pod redakcją tejże autorki i Bogumiły Husak. Prace te stanowią dwie odrębne edycje znajdujące się w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze (współwydawca) księgi Sprawy szkolne (APZG, AmS, 3755), dotyczącej sulechowskiego ośrodka edukacyjnego. W 1719 r. pietysta Sigismund Steinbart, wzorując się na słynnym centrum pietystów w Halle, założył w leżącym na pograniczu śląsko-brandenburskim Sulechowie sierociniec, szkołę oraz drukarnię. W 1726 r. powołano fundację Steinbarta, a w 1766 r. Królewskie Pedagogium wchodzące w skład całego już kompleksu oświatowego realizującego nauczanie na różnych poziomach kształcenia (Schloms 2019: 95–123; Zaunstöck, Grunewald 2019: 123–161). Szkoła sulechowska funkcjonowała do 1945 r., jednak po placówce pozostało niewiele materiałów źródłowych, część z nich uległa zniszczeniu i rozproszeniu (Bujkiewicz 2019: 161–172).

Kilka uwag odnośnie do edycji źródła

Merytoryczna analiza materiału źródłowego musi być wzbogacona o kilka uwag dotyczących strony zewnętrznej źródła, nie jest to jednak próba reedycji zasad wydania źródła, a jedynie uzupełnienie niezbędne dla właściwej oceny badanych treści. Księga Sprawy szkolne była złożona z dwóch oddzielnych pod względem zawartości części, które dały podstawę wspomnianym dwóm odrębnym edycjom. Pierwsza część oryginału zawierała materiał treściowo niejednorodny: protokoły szkolne, opisy codziennego życia szkoły w Sulechowie, dokumenty regulujące formalne funkcjonowanie ośrodka, zapiski o charakterze pamiętnikarskim – wszystko to *in extenso* znalazło się w *Protokołach szkolnych...* We wstępie do protokołów pisano o stanie zachowania księgi Sprawy szkolne (Burda 2018: 8–9). Druga część oryginału zawierała dane osobowe uczniów wstępujących do szkoły sulechowskiej i te zostały wydane w osobnej pracy *Uczniowie Realschule...* Prezentowany artykuł poddaje analizie materiał zawarty w drugiej części Spraw szkolnych – dotyczącej uczniów i przedstawiającej wpisy immatrykulacyjne.

Księgi immatrykulacyjne stanowiły od dawna przedmiot badań specjalistów różnych dyscyplin, z reguły dzięki nim ustalano narodowość studentów na zagranicznych uczelniach, określano ich wyznanie, służyły też charakterystyce wykształcenia i kariery zawodowej, były narzędziem prozopografii (Chachaj 1979: 37–56; 2000: 189–202; Pawlak 1988; Żołądź-Strzelczyk 1996). W przypadku sulechowskiego ośrodka kształceniowego analiza pochodzenia społecznego i terytorialnego uczniów

szkoły sulechowskiej w latach 1787–1857 miała za zadanie poszerzenie wzbogacenie regionalnej, powinna bowiem dostarczyć informacji na temat roli i pozycji szkoły w środowisku lokalnym, pozwolić na ocenę zasięgu oddziaływania i stopnia popularności systemu kształcenia oferowanego w sulechowskim ośrodku pietystów, lecz także stanowić podstawę do dalszych działań komparatywnych w obrębie historii społecznej i dziejów edukacji.

Książka *Uczniowie Realschule...* ma specjalny układ. Na początku zamieszczono fotografie każdej strony oryginału, potem opublikowano wykaz uczniów z lat 1787–1829, a następnie wykaz uczniów w latach 1829–1873. Podział na dwie części wpisów został podyktowany układem graficznym źródła. Lata 1787–1829 w oryginale ujęto linearnie, dane o uczniu składały się z: imienia (imion) ucznia, nazwiska, wieku, informacji o ojcu (imię ojca, pochodzenie, zawód); niekiedy podawano miejsce urodzenia ucznia, czasem datę zapisu do szkoły. Wykaz z lat 1829–1873 przedstawiono w źródle w formie tabelki, taki kształt zachowali autorzy edycji. Informacji zawartych w tabeli jest więcej niż w zapisie linearnym: podano w niej nazwisko (bez układu alfabetycznego) i imię (imiona) uczniów, wiek, pochodzenie ojca (zawód, miejscowość), adnotację o zwolnieniu z opłaty szkolnej, klasę, dzień rozpoczęcia nauki, zakończenie nauki oraz tzw. uwagi dodatkowe.

Autorki, jak już wspomniano, przyjęły zasadę bezpośredniego odтворzenia tekstu: zachowując oryginalną pisownię, oryginalne skróty, braki w tekście. W części linearnej za transkrypcją umieszczono tłumaczenie z języka niemieckiego na język polski. W tabeli zachowano oryginalny układ graficzny, transkrypcji i tłumaczeń dokonano w tych samych polach.

Początkowych wpisów dokonano bez akapitów, od 1809 r. każdy rok zapisu oddzielano, od 1812 r. uczniów numerowano, uzyskując większą przejrzystość. Zdarzały się przypadki podawania pod jednym numerem porządkowym kilkorga dzieci, najczęściej mających wspólnego ojca. W spisach uczniów z lat 1787–1829 nie ma ciągłości chronologicznej. Pierwsza przerwa w zapisie nastąpiła między 1791 a 1793 r. (brakowało rejestru uczniów z 1792 r.), kolejna między 1804 a 1806 (brakowało 1805 r.), natomiast rok 1809 został zapisany dwukrotnie. Od 1809 r. nieznacznie zmienił się również sposób zapisu. W linijce na początku podano najpierw miesiąc i rok przyjęcia ucznia do szkoły. Tak zapisywano do września 1811 r. O wprowadzeniu tabeli zdecydowano w połowie 1829 r., część uczniów (28) z tego rocznika wpisano jeszcze w formie linearnej, od numeru 29 nazwiska znalazły się już w tabeli. Immatrykulacje w latach 1829–1873 nie miały braków. Poza wprowa-

dzoną w 1835 r. nową formą odnotowywania wieku ucznia (do tej pory podawano liczbę lat), od 1835 r. pełną datę urodzenia – nie zmieniano w tej rubryce nic więcej. Adnotacje o odejściu ucznia były nowe w stosunku do lat 1787–1829. Do 1835 r. czyniono je nieregularnie, później cechowała je większa systematyczność. W wielu przypadkach obok daty ukończenia nauki pojawiała się informacja o dalszych zamiarach edukacyjno-zawodowych młodego człowieka. Przykładowo w 1839 r. Hahn Andreas Friedrich Berthold z Sulechowa odszedł do Międzyrzecza do szkoły realnej, Pietsch Otto Berthold z Sulechowa zapewne wybrał karierę pisarza, gdyż taka notka widniała przy dacie jego wypisu ze szkoły. Baum Gottlieb Heinrich z okolic Wolsztyna odszedł do Poznania, aby ćwiczyć budownictwo, natomiast Greulich Johann Gottlieb z Kolesina przeszedł do Pedagogium (Burda, Husak 2018: 239). Zdolnych i zainteresowanych dalszym kształceniem uczniów przenoszono właśnie do Pedagogium, jego ukończenie umożliwiało podjęcie studiów na uniwersytecie (Steinbart 1786: 3–7).

Ostatnia rubryka tej części została zatytułowana: „Uwagi” i służyła informacjom natury finansowej. Jeśli uczeń wybierał łacinę i francuski, wówczas był zobowiązany do uiszczenia opłaty. Dokładniej kwestię opłat za języki wyjaśniano w pierwszej części księgi Sprawy szkolne, w *Protokołach szkolnych...* m.in.: „Nasza szkoła od dwóch lat bardzo zyskała na liczbie uczniów. [...] Ponieważ jednak większość uczniów jest przeciętna i dają oni jedynie 16 groszy kwartalnie opłaty szkolnej, nie uczą się ani łaciny ani francuskiego, gdyż musieliby płacić 1 talara reńskiego i 12 gr, pozostają jedynie przy niemieckim” (Burda 2018: 247). W rubryce odnotowywano również uiszczenie opłaty wpisowej, rodzaj udzielonej pomocy materialnej lub deklarację korzystania z książek. Interesujący jest zamieszczany tam dopisek: „zwolniony z udziału w uroczystościach pogrzebowych”. Wyjaśnienie tej adnotacji można odnaleźć w *Protokołach szkolnych...*, których treść w wielu przypadkach stanowiła wyjaśnienie nieco enigmatycznych zapisów z księgi immatrykulacyjnej. Tym razem mowa była o uczestnictwie uczniów w pogrzebach mieszkańców Sulechowa i okolicznych miejscowości. Wychowankowie (wraz z chórem i kantorem) uświetniali uroczystości śpiewem, za co otrzymywali stosowne wynagrodzenie (Burda 2018: 267–271). Jeśli rodzice nie wyrażali zgody na uczestnictwo dzieci w pochówkach, musieli zwrócić się do rektora z prośbą o zwolnienie i wpłacali stosowną sumę pieniężną.

Przyjęcia do szkoły i wpisu do księgi immatrykulacyjnej dokonywał rektor. W protokole 14 maja 1787 r. napisano: „Kiedy uczeń przyjmowany jest do szkoły, melduje się u rektora, który wpisuje do szkolnej

księgi nazwisko ucznia, rodziców oraz wiek i pobiera od niego wstępną opłatę, z której, jak już powiedziano, on otrzymuje 1/3, a pozostałość trafia do kasy szkolnej” (Burda 2018: 200). Wpisy należały do obowiązków rządcy instytucji: „Do rektora szkoły jako rządzącego należy szczególnie: 1. pozdrowienie nowych uczniów, wpisywanie, przydzielenie ich do klasy zgodnie z ich wiedzą i zaznajomienie z prawami szkoły” (aneks Sulechów, 23 kwietnia 1829) (Burda 2018: 256). Same spisy uczniów nie ujawniały tożsamości autora, poza jednym wyjątkiem: „1812 [...] Maxim v. Ponnwitz, lat 6, syn pana podporucznika v. Ponnwitza z Wolmersdorf. Ostatni trzech przybyli jako moi pensjonariusze już na początku stycznia 1812, gdy doszli emerytowani urzędnicy. Lange R.” (Burda 2018: 170). Friedrich Wilhelm Lange był rektorem sulechowskiej szkoły, swoją posadę objął 14 listopada 1810 r. Litera R. była skrótem od słowa Rector.

Przyjmowanie odbywało się w ciągu całego roku, najczęściej jednak na dzień św. Michała (19 września). Każdy z rozpoczynających naukę był przedstawiany przez rodziców lub opiekunów dyrektorowi, ten go egzaminował, przydzielał do odpowiedniej klasy oraz ewidencjonował. Uczeń otrzymywał książki lub z nich rezygnował, rektor wręczał mu również kopię obowiązujących w szkole zasad, których ten zobowiązywał się przestrzegać, następnie przedstawiał dziecko nauczycielowi. W ten sposób przyjmowano uczniów do wszystkich placówek oświatowych (Brauns, Theobald 1837: 9).

Uczniowie Realschule

Liczbę uczniów rekrutowanych do szkoły sulechowskiej przedstawiono w dwóch tabelach, przyjmując ustalony w źródle podział na dwa okresy oraz dla lepszej wizualizacji na dwóch wykresach obejmujących lata 1787–1829 oraz 1829–1873.

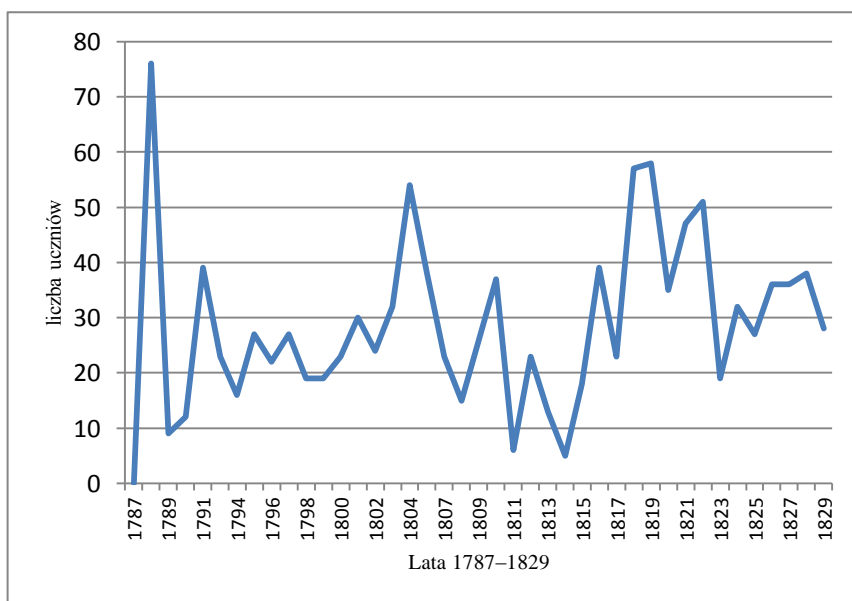
Tabela 1. Liczba uczniów wpisanych do Realschule w latach 1787–1829

Table 1. Number of pupils enrolled in *Realschule* in the years 1787–1829

Lata	Liczba uczniów	Lata	Liczba uczniów
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1787–1788	76	1807	23
1789	9	1808	15
1790	12	1809	26
1791	39	1810	37
1792 brak	-	1811	6

1	2	3	4
1793	23	1812	23
1794	16	1813	13
1795	27	1814	5
1796	22	1815	18
1797	27	1816	39
1798	19	1817	23
1799	19	1818	57
1800	23	1819	58
1801	30	1820	35
1802	24	1821	47
1803	32	1822	51
1804	54	1823	19
1805 brak	-	1824	32
1806	38	1825	27
		1826	36
		1827	36
		1828	38
		1829	28
		Łącznie	1182

Źródło: wyliczenia własne na podstawie *Uczniowie Realschule...*

Wykres 1. Liczba uczniów wpisanych do Realschule w latach 1787-1829

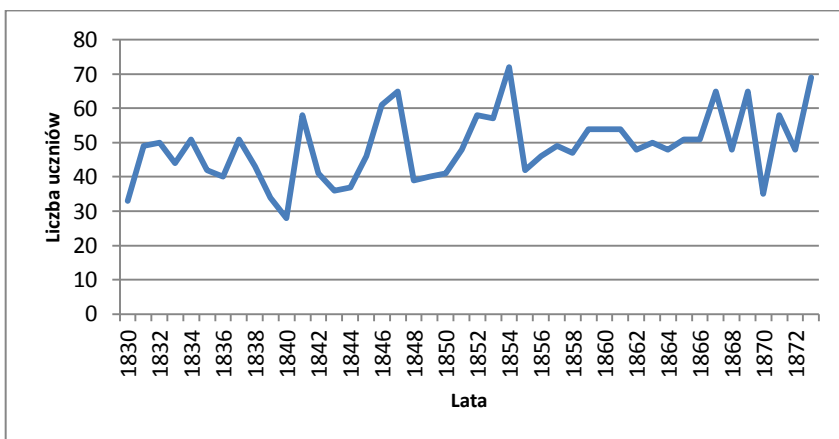
Chart 1. Number of pupils enrolled in *Realschule* in the years 1787-1829

Źródło: wyliczenia własne na podstawie *Uczniowie Realschule...*

Tabela 2. Liczba uczniów wpisanych do Realschule w latach 1829–1873
 Table 2. Number of pupils enrolled in *Realschule* in the years 1829–1873

Lata	Liczba uczniów	Lata	Liczba uczniów
1829	21	1851	48
1830	33	1852	58
1831	49	1853	57
1832	50	1854	72
1833	44	1855	42
1834	51	1856	46
1835	42	1857	49
1836	40	1858	47
1837	51	1859	54
1838	43	1860	54
1839	34	1861	54
1840	28	1862	48
1841	58	1863	50
1842	41	1864	48
1843	36	1865	51
1844	37	1866	51
1845	46	1867	65
1846	61	1868	48
1847	65	1869	65
1848	39	1870	35
1849	40	1871	58
1850	41	1872	48
		1873	69
		Łącznie	2167

Źródło: wyliczenia własne na podstawie *Uczniowie Realschule...*

Wykres 2. Liczba uczniów wpisanych do szkoły sulechowskiej w latach 1829–1873
 Chart 2. Number of pupils enrolled in *Realschule* in the years 1829–1873

Źródło: wyliczenia własne na podstawie „*Uczniowie Realschule...*”

W latach 1787–1829 do szkoły realnej w Sulechowie zapisano 1182 uczniów, w 1829–1873 – 2167, łącznie w latach 1787–1873 rekrutowano 3349 osób. Wykres 1 pokazuje dość nieregularną linię, waha się ona od przyjęcia 5 uczniów w 1814 r. i 6 w 1811 r. do 76 na początku wpisów w latach 1787–1788 oraz 58 uczniów przyjętych w 1819 r. Największą liczbę uczniów zanotowano na początku badanego okresu, w roczniku szkolnym 1787–1788, kiedy do szkoły zapisano 76 dzieci, jednak należy pamiętać, że jest podwójne notowanie. Rok później, w 1789 r., do szkoły przybyło jedynie 9 uczniów, w następnym roku – 12. W okresie 1791 do 1803 r. liczba uczniów utrzymywała się na dość wyrównanym poziomie (średnio 21 uczniów na rok), z bardzo nieznacznym odchyleniem i wzrostem w 1801 r. do 29. Zauważalny spadek liczby uczniów związany był z wydarzeniami wojennymi, ze schyłkowym okresem wojen napoleońskich 1813–1814. Tak napisano w *Protokołach szkolnych...*: „Na początku lutego 1814 r. ukazało się królewskie wezwanie skierowane do wszystkich zdrowych młodzieńców od 17 roku życia, by walczyli za ojczyznę” (Burda 2018: 243) i jak dopowiadał monografista miasta E.L. Wedekind, ponad 50 młodych ludzi opuściło szkołę (Wedekind 1851: 266). Nabór w 1814 r. wynosił zaledwie 5 osób. „Nasza szkoła jest obecnie bardzo uboga w uczniów, w latach 1812–13 było 80 uczniów; teraz jest ich 60. Miejmy nadzieję, że frekwencja ponownie wzrośnie, kiedy tylko przybędzie konrektor, zostanie desygnowany i wprowadzony. Jak jest teraz: oto szkoła ma tylko dwóch nauczycieli, którzy mogą pracować, rektora i kantora ze względu na wiek nie można brać pod uwagę” (Burda 2018: 245).

Kongres Wiedeński zaprowadził „spokój i równowagę sił w Europie”, która natychmiast odbiła się na liczbie przyjmowanych do szkoły dzieci. Zaczęła ona systematycznie wzrastać, osiągając w 1819 r. poziom ponad 50 osób. Wzrost liczby uczniów znalazł odzwierciedlenie w *Protokołach szkolnych...*: „Liczba uczniów na Wielkanoc 1820 r. wynosiła 130. Już rok wcześniej audytorium, które poprzednio stało puste, trzeba było przekształcić w klasę szkolną” (Burda 2018: 247). Należy zwrócić uwagę, że dokładnie w 1819 r. upłynęło sto lat funkcjonowania sulechowskiego zespołu kształceniowego. Kolejne lata charakteryzowały się już w miarę ciągłą rekrutacją, w *Protokołach szkolnych...* nie poświęcano już miejsca kwestiom naboru uczniów, jedynie nowe angaże nauczycieli świadczyły o stabilnej sytuacji szkoły.

Dla porównania skali naboru w Realschule z inną sulechowską placówką przedstawiono poniżej fragmentaryczne dane z naborów do sulechowskiego Pedagogium zrekonstruowane przez Bogumiłę Burdę oraz Małgorzatę Szymczak na podstawie książki Georga L.B. Rolla *Ubi Sunt? Verzeichnis aller Zöglinge und Schüler, die von 1763–1768 und*

von 1782 – April 1911 das Königliche Pädagogium und Waisenhaus bei Züllichau besucht haben (Burda, Szymczak). Autorki zaprezentowały wyniki obliczeń w dwóch tabelach ze względu na znaczną przerwę czasową pomiędzy badanymi latami.

Tabela 3. Liczba uczniów zapisywanych do Królewskiego Pedagogium w Sulechowie w latach 1778–1818

Table 3. Number of pupils enrolled in the Royal Pedagogium in Sulechów in the years 1778–1818

Lata	Liczba uczniów zapisanych w poszczególnych latach	Lata	Liczba uczniów zapisanych w poszczególnych latach
		1802	34
Przed 1768	105	1803	46
1778	4	1804	54
1781	-	1805	92
1782	6	1806	25
1783	-	1807	31
1784	5	1808	44
1785	5	1809	40
1786	4	1810	51
1787	-	1811	43
1795	26	1812	67
1796	36	1813	73
1797	16	1814	92
1798	36	1815	97
1799	32	1816	74
1800	34	1817	76
1801	20	1818	53

Źródło: Burda, Szymczak

Tabela 4. Liczba uczniów uczęszczających do sulechowskiego Królewskiego Pedagogium od 1864 r. do 1877/1878

Table 4. Number of pupils enrolled in the Royal Pedagogium in Sulechów in the years 1864–1877/1878

Lata	Liczba uczniów zapisanych w poszczególnych latach	Lata	Liczba uczniów zapisanych w poszczególnych latach
1864/1865	254	1871/1872	307
1865/1866	258	1872/1873	321
1866/1867	268	1873/1874	297
1867/1868	276	1874/1875	244
1868/1869	292	1875/1876	228
1869/1870	313	1876/1877	227
1870/1871	297	1877/1878	230

Źródło: Burda, Szymczak.

Powyższe dane pozwalają stwierdzić, że do 1818 r., czyli momentu, kiedy dysponujemy nieprzerwanym ciągiem informacji dotyczących Królewskiego Pedagogium, nabory do tej instytucji i Realschule przebiegały na prawie podobnym poziomie, przy czym w Pedagogium niezauważalne jest załamanie naboru związane z mobilizacją 1813–1814 r. Natomiast kolejne dane, obejmujące lata od 1864–1878, wskazują na dużo większe zainteresowanie kształceniem w Pedagogium. Być może wynikało to ze zmiany systemu nauczania w szkole realnej w ostatnich dziesięcioleciach badanego okresu, ponieważ we wpisach pojawiały się bardzo często notatki mówiące o tym, że uczeń został przeniesiony do Pedagogium.

Jeśli chodzi o wiek chłopców zapisywanych do szkoły, trzeba zauważyć, że nie był on regulowany specjalnymi przepisami (Hellbrügge 1988: 85; Lemberg, Havránek 1988: 101–104). We wstępie do opublikowanych w 1837 r. informacji statystycznych dotyczących niemieckich gimnazjów podano, że z reguły do szkoły zapisywano chłopców w wieku 8, 9 lat (Brauns, Theobald 1837: 9). Były to jednak dane z trzeciej dekady XIX w. i dotyczyły innego typu kształcenia. W odniesieniu do sulechowskiej szkoły realnej początkowy okres wpisów pokazywał dużą rozpiętość wiekową. Zwracają uwagę przede wszystkim osoby dorosłe wstępujące do szkoły. Wśród uczniów lat 1787–1791 odnajdujemy 25-latkę, 21-latkę, 20-latkę czy kilku 19-latków (Burda, Husak 2018: 139). W 1797 r. przyjęto natomiast do szkoły 5-latkę, Wilhelma Heinricha Havensteina, syna tutejszego poborcy akcyzy (Burda, Husak 2018: 152). Na przełomie stuleci wiek uczniów zaczął się wyrównywać. Z analizy danych zawartych w omawianym źródle wynikało, że w latach 1787–1873 do placówki sulechowskiej rekrutowano najwięcej chłopców w wieku 12 lat, następnie 11-latków, 13-latków oraz 10-latków.

Tabela 5. Wiek uczniów w chwili przyjęcia do szkoły realnej w latach 1787–1873

Table 5. Pupils' age at the time of admission to the *Realschule* in the years 1787–1873

Wiek uczniów	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20–25
Liczba uczniów	1	10	20	48	30	399	939	1023	835	54	18	5	8	6	5	8

Źródło: wyliczenia własne na podstawie *Uczniowie Realschule...*

Pochodzenie terytorialne uczniów

Jedną z najważniejszych informacji, którą pozyskano z badanego źródła, było pochodzenie terytorialne uczniów, pozwalające określić zasięg oddziaływania szkoły w Sulechowie oraz ocenić jej powiązania terytorialne. Podobnie jak w przypadku liczby uczniów analiza proveniencji przyniosła

ciekawe wnioski. Przede wszystkim należy stwierdzić, że wpisy z lat 1787–1873 obrazowały zmieniającą się sytuację polityczną, przeobrażenia administracyjne, wiele też mówiły o świadomości i wiedzy geograficznej osób prowadzących księgę immatrykulacyjną. W ciągu badanego okresu, zwłaszcza pod koniec XVIII w. i na początku XIX w., doszło do kilku ważnych wydarzeń politycznych skutkujących poważnymi zmianami administracyjnymi. W 1793 r. Prusy wzięły udział w II rozbiórce Polski, zagarniając m.in. województwo poznańskie, graniczące do tej pory z państwem pruskim. Z terenów m.in. poznańskiego utworzono prowincję Królestwa Prus o nazwie Prusy Południowe, których obszar zmieniał się do 1807 r. Ze względu na zmiany w stosowaniu nazewnictwa i wynikające z tego trudności w sumarycznym ujęciu wszystkich danych ponownie przyjęto podział na dwa okresy. Na początku wpisów z lat 1787–1829 używano pomocnych z punktu widzenia systematyki określeń: „koło”, np. „z Kalska koło Sulechowa”, a także „z okręgu świebodzińskiego”, „z okręgu krośnieńskiego”, „ze Śląska” oraz stosowano nazwę Polska i Wielkopolska, a od 1807 r. Prusy Południowe. Według tego klucza pogrupowano miejscowości.

Tabela 6. Pochodzenie terytorialne uczniów szkoły w Sulechowie w latach 1787–1829

Table 6. Pupils' territorial origin in the years 1787–1829

Miejsce pochodzenia	Liczba uczniów
Sulechów	970
Miejscowości podsulechowskie ²	48
Miejscowości z okręgu świebodzińskiego ³	42
Miejscowości z okręgu krośnieńskiego ⁴	6
Polska ⁵	11
Wielkopolska ⁶	20
Prusy Południowe ⁷	36
Śląsk ⁸	22
Pozostałe ⁹	15
Bez miejsca	12
Łącznie	1182

Źródło: wyliczenia własne na podstawie *Uczniowie Realschule...*

² Miejscowości podsulechowskie: Kalsk, Klępsk, Mozów, Okunin, Smolno, Pałck, Trzebiechów, Kruszyna.

³ Miejscowości z okręgu świebodzińskiego: Ołobok, Międzyzlesie, Szczaniec, Gryżyna, Darnawa, Raków, Smardzewo, Przetocznicza, Skąpe.

⁴ Miejscowości z okręgu krośnieńskiego: Brody, Pomorsko, Sycowice, Gryżyna

⁵ Polska: Skwierzyna, Międzychód, Brójce, Śmigiel, Szlichtyngowa, Kargowa.

⁶ Wielkopolska: Kargowa, Zbąszyń, Wolsztyn, Grodzisk Wielkopolski, Sieraków.

⁷ Prusy Południowe: Rawicz, Zbąszyń, Rakoniewice, Babimost, Rostarzewo, Trzciel, Śrem, Babimost, Międzyrzecz, Grodzisk Wielkopolski, Poznań.

⁸ Śląsk: Wąsocz, Zielona Góra, Zawada, Żagań, Kozuchów, Konotop, Krępa, Ochla.

⁹ Pozostałe: Piła, Strzelce Krajeńskie, Gwiazdów, Warszawa, Kłodzko, ks. Wirtembergii, Fürstenwalde, Świnoujście, Berlin, Havelberg.

Zdecydowanie szkoła w Sulechowie rekrutowała swych uczniów z miasta oraz podmiejskich wsi. Dość dużo uczniów pochodziło z Wielkopolski, przy czym mowa w tym przypadku o uczniach ujętych w tabeli jako pochodzący z Polski, Wielkopolski i Prus Południowych, co świadczyło o dużo szerszej „sławie” szkoły niż tylko lokalna i powinno być tłumaczone atrakcyjnością i odmiennością programową szkoły.

Określenie państw, jednostek administracyjnych czy geograficznych w przypadku okresu 1829–1873 było niemożliwe, wpisujący używali jedynie nazwy miejscowości. Dla okresu drugiego przyjęto więc wyszczególnienie w tabeli miejscowości, z których pochodziło dwóch i więcej uczniów.

Tabela 7. Pochodzenie terytorialne uczniów szkoły w Sulechowie w latach 1829–1873

Table 7. Pupils' territorial origin in the years 1829–1873

Miejsce pochodzenia	Liczba uczniów	Miejsce pochodzenia	Liczba uczniów
Sulechów	1847	Brójce	2
Kruszyna	26	Góra	2
Głogów	8	Trzebiechów	8
Mozów	14	Podlegórz	4
Krężoły	22	Pałk	3
Cigacice	18	Pomorsko	11
Kargowa	9	Berlin	2
Raków	3	Zabór	4
Międzylesie	5	Kalsk	7
Frankfurt nad Odrą	11	Kargowa	11
Darnawa	2	Skąpe	3
Świebodzin	24	Babimost	7
Głuchów	11	Niekarzyn	3
Oblotne/ Oblotno	19	Buków	5
Kłępsk	7	Brójce	3
Łagów	2	Kije	2
Sycowice	2	Łagów	3
Zagórze	6	Kostrzyn	4
Zielona Góra	3	Górzynkowo	2
Pomorsko	6	Radoszyn	3
Miejscowości wymienione jeden raz ¹⁰	54	Łącznie	2167

Źródło: wyliczenia własne na podstawie *Uczniowie Realschule...*

¹⁰ Trzebiechów, Gniezno, Brody, Bojanowo, Nietków, Zabór, Łomnica, Pszczew, Góra, Skwierzyna, Międzyrzecz, Łęgowo, Nietkowice, Halle, Sucha, Tuchorza, Górzynkowo, Lubrza, Rakoniewice, Zbąszyn, Rzeczyca, Gdańsk, Nowe Kramsko, Gorzów, Krosno, Smolno, Leśna Góra, Zaniemyśl, Swarzynice, Zabór, Leszno, Ostrów, Kołobrzeg, Kromolin, Ojerzyce, Podmokłe Małe, Poznań, Miękinia koło Wrocławia, Charlottenburg, Pymik, Wąldowice, Zaniemyśl, Miłocice, Gubin, Trzęsawa, Łęgowo, Przetoczniczy Młyn, Zgierz, Wolsztyn, Dąbrówka Mała, Łagowiec.

Również w latach 1829–1873 szkoła oferowała edukację przede wszystkim dzieciom i młodzieży z Sulechowa. Zwiększyła się liczba osób pochodzących z podsulechowskich miejscowości (m.in. Kruszyna, Mozów, Krężoły, Cigacice), zdecydowanie natomiast spadła liczba osób z terenów Wielkopolski (z Polski, Prus Południowych), w XIX w. szkoła w Sulechowie nabrała bardziej lokalnego charakteru, co podyktowane było również wzrostem oferty edukacyjnej w zakresie szkół zawodowych na terenach wielkopolskich (Stoiński 1972; Szafer 2005: 24–29).

Struktura społeczna

Profil kształcenia praktycznego realizowany w szkole realnej¹¹ w Sulechowie oraz to, że uczyły się w niej głównie dzieci z miasta, pozostawał w ścisłej korelacji z pochodzeniem społecznym jej wychowanków. „Myślimy tutaj o większej części mieszkańców i to dla nich, żeby mogli utrzymać się w swoim zawodzie...” (Burda, Husak 2018: 212). Zdecydowana większość uczniów pochodziła z rodzin mieszczan, niewiele było dzieci chłopskich (w latach 1787–1829 na 1182 osób było 18 dzieci chłopskich, w latach 1829–1873 odnotowano zaledwie 7 dzieci chłopskich), dzieci szlachty były wyjątkami, w latach 1787–1829 zanotowano 13 nazwisk szlacheckich, w większości były to dzieci wojskowych¹². W kolejnym z badanych okresów zapisano do szkoły tylko 3 synów szlacheckich. Bardzo niski udział szlachty był zrozumiały, rzadko bowiem zdarzało się, aby synowie ziemian posyłani byli do szkół średnich o profilu zawodowym (Epstein 1998). Ponadto należy pamiętać, że w ramach sulechowskiego zakładu kształceniowego funkcjonowało jeszcze Królewskie Gimnazjum Pedagogiczne przygotowujące do studiów

---

¹¹ Omawiana szkoła pomimo określenia „szkoła realna” zastosowanego przez autorki edycji źródłowych dla całości omawianego okresu nie była *Realschule* w dosłownym znaczeniu tego słowa. Dokładniej o zamiarach wprowadzenia szkoły realnej w rozwiązaniach pietystów zob. Ziegler 1909: 205–208; Mentzel 1997: 256–260. O istocie *Realschule* pisała: Ch. Berg (1987: 245–246). Problem określenia typu kształcenia w jednostce sulechowskiej wyjaśnił nieco: L.A. Wiese (1864: 127–128), jednak jego wskazania dotyczą 1864 r., a więc czasu, kiedy szkoła sulechowska mogła mieć programowo wszelkie cechy szkoły realnej.

¹² Przykładowo: 1787 *August Ernst Friedr. Willhelm v. Wangelin lat 20 z Gwiazdowa w Meklemburgii. Ojciec Ulrich Johna v. Wangelin pruski kapitan*, (Burda, Husak 2018: 139); 1825 *Wilhelm v. Massow, lat 10 i pół i Eugen v. Massow, lat 9, ojciec jest kapitanem, zatrzymali się na ulicy Lange Gasse. Zapisani 19 listopada* (Burda, Husak 2018: 194).

uniwersyteckich (Burda 1985: 23–25), do którego liczniej uczęszczali synowie szlachty¹³.

Mimo że Sulechów był niewielką miejscowością, należał do ważniejszych ośrodków sukienniczych na pograniczu śląsko-brandenburskim. W 1762 r. w mieście znajdowało się 649 domów zamieszkałych przez 4683 mieszkańców (Zedlitz 1828: 97), w 1786 r. powstała tu manufaktura sukna hiszpańskiego, która w 1800 r. zatrudniała 338 pracowników. W 1783 r. w Sulechowie otwarto dużą przędzalnię jedwabiu naturalnego, a w 1793 r. uruchomiono wytwórnę barchanu (Bratring 1968: 45). W 1875 r. liczba mieszkańców wynosiła już 7136 (*Handbuch...* 1874: 928). Dynamiczny rozwój ośrodka przechodzącego od fazy produkcji manufakturowej do fabrycznej oraz postępujący proces industrializacji dość dobrze obrazowała struktura zawodowa mieszkańców Sulechowa dająca się uchwycić na przykładzie zawodów ojców dzieci wysyłanych do szkoły realnej.

W latach 1787–1829 dominowały zawody związane ze specyficzną gałęzią rozwoju gospodarczego Sulechowa, a więc przede wszystkim zajmujące się przerobem wełny (Marpers 1723: 185, 190). Na marginesie należy dodać, że istniał ścisły związek pomiędzy koncepcją nauczania praktycznego realizowaną w szkole sulechowskiej a prężnym ośrodkiem rzemieślniczym o mocno wyspecjalizowanym profilu wytwórczości¹⁴. Na 1182 ojców uczniów immatrykulowanych w latach 1787–1829 203 było sukiennikami, przy czym ich liczba była większa na początku tego okresu, z czasem zmniejszyła się zauważalnie. Naturalną konsekwencją rozwoju sukiennictwa w mieście było również występowanie innych profesji związanych z tym typem produkcji: foluszników (18), farbiarzy (16), postrzygaczy sukna (7) oraz osób zajmujących się zbytem produktów, w tym zapewne wełny. W szkole uczyło się stosunkowo wiele dzieci kupców (51). Analizowany okres wyróżniał również fakt, że w trzech jego początkowych stuleciach do szkoły uczęszczało wielu synów duchownych protestanckich kaznodziei (19), diakonów (6), pastorów (4), kantorów (3), co wynikało z profilu wyznaniowego ośrodka. Poza wymienionymi zajęciami w spisie występowały przedstawiciele typowych rzemiosł związanych z codziennym funkcjonowaniem społeczności małego miasteczka: białoskórnicy (5), rzeźnicy (13), kowale (8), piekarze (6), stolarze (4), młynarze (6), piwowarzy (3). Ponadto re-

¹³ Por: *Ubi sunt...* Dzięki wprowadzeniu dokładniejszej formy zapisu tabelarycznego wiadomo, że np. Heinrich Victor Eduard Xaver von Grävenitz, syn kapitana z Sulechowa, przeniósł się ze szkoły realnej do gimnazjum (Burda, Husak 2018: 206).

¹⁴ Szerzej na temat koncepcji kształcenia zawodowego wspieranego przez państwo pruskie: Miećk 2013: 1025–1028; Simon 1902: 89.

prezentanci nieokreślonych zawodów urzędniczych (7) oraz – co należy podkreślić – muzycy (4), introligatorzy (6), kreślarze (3). Do zawodów rzadkich należeli: perukarz, mosiężnik.

Kolejne lata 1829–1873 to przede wszystkim czas dość intensywnego rozwoju demograficznego Sulechowa, postępującego uprzemysłowienia i w konsekwencji narodzin nowych zawodów (Michalkiewicz 1975: 487–493), takich jak pracownik fabryczny – 28 przedstawicieli, fabrykant sukna – 3, protokolant – 1, księgowy – 1. Okres ten charakteryzował się znaczną różnorodnością zawodów (producent dywanów, formierz, wytwórca harmonijek, czapnik, wytwórca kołder, wytwórca instrumentów, płatnerz), postępującą specjalizacją (wykańczacz sukna, sortowacz wełny) i pogłębieniem podziału pracy (kował produkujący urządzenia pracy, kował narzędziowy, kował podkuwający konie; krawiec i od 1855 r. krawiec damski). W Sulechowie pojawili się reprezentanci zawodów charakterystycznych dla większych ośrodków miejskich, np. aktor, rentier, bankier, producent przyrządów chirurgicznych, konduktor. Wyraźnie natomiast zmniejszyło się znaczenie sukienników (45). Niewielu w porównaniu z okresem poprzednim było też kaznodziei (6) i nauczycieli (4). Nadal licznie reprezentowane były tradycyjne zawody: krawiec – 39, kupiec – 36, rzeźnik – 16, stolarz – 29.

Zakończenie

W toku prowadzonej analizy prezentowanego źródła historycznego ujawniło się kilka istotnych wolnych przestrzeni badawczych. Pierwszą jest z pewnością umieszczenie sulechowskiej Realschule na edukacyjnej mapie państwa pruskiego i wyznaczenie wielkości ośrodka na tle podobnych inicjatyw. Z pewnością wyniki analizy opartej na zastosowaniu metody kwantytatywnej mogą stanowić pierwszy krok w tym postępowaniu. Kolejną, sygnalizowaną już w treści artykułu, kwestią powinno być ustalenie, na ile w szkole sulechowskiej realizowano program szkoły realnej, w jakim stopniu szkoła sulechowska była Realschule, gdzie tkwią podobieństwa i różnice w stosunku do proponowanego przez pietystów kształcenia praktycznego oraz modelowego nauczania postulowanego przez Semlersa (Schöler 2015: 41–53). Jest to kwestia o dużym znaczeniu i nie wydaje się zbyt skomplikowana, wzięwszy pod uwagę obszerną na ten temat literaturę (*Jahresbericht...* 1857; Pfeiffer 1867: 6; Müller 1862: 28). Rozstrzygnięcie tego zagadnienia może się odbywać np. na drodze dokładniejszej analizy wieku poszczególnych uczniów zapisywanych do szkoły sulechowskiej i wpisywania ich wszystkich do

IV klasy (z małymi wyjątkami), ponadto prześledzenia późniejszych losów wychowanków na podstawie zapisów o odejściu uczniów z placówki i ich dalszych karier. Pewne światło na tę kwestię rzuciłoby zapewne również przebadanie treści drugiego z prezentowanych źródeł *Protokołów szkolnych...* Dodatkowo należy docenić rolę prezentowanej książki w badaniach prozopograficznych oraz dążyć do stworzenia bazy danych uczniów placówek dawnych zakładów kształceniowych. I ostatnia kwestia związana z obszarem mikrohistorii. Badanie codzienności członków społeczności lokalnych jest niekiedy poważnie utrudnione. Odnosi się to zwłaszcza do terenów zmieniających przynależność polityczno-państwową bądź będących areną wielkich konfliktów, które skutkują zniszczeniem źródeł. Tak było w przypadku Sulechowa i wielu miejscowości tego obszaru. Ocalałe monografie niezależnie od stopnia szczegółowości nie poświęcały wiele miejsca „zwykłym” mieszkańcom, nie przekazywały szczegółów z ich biografii, tak jak to uczynił wydany spis uczniów. Dodać należy, że jest on nie tylko doskonałym źródłem pozwalającym poznać osobowo mieszkańców XVIII- i XIX-wiecznego Sulechowa, lecz również dzięki podawanym w nim nazwom ulic może służyć do odtworzenia układu przestrzennego tego miasta.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta miasta Sulechów (jako APZG, AmS), Sprawy szkolne, sygn. 3755.

Źródła drukowane

Brauns C.E., Theobald F.A., 1837, *Statistisches Handbuch der deutschen Gymnasien*, Cassel, t. 1.

Burda B. (red.), 2018, *Protokoły szkolne Realschule w Sulechowie z lat 1787–1857. Źródła i materiały*, Zielona Góra.

Burda B., Husak B. (red.), 2018, *Uczniowie Realschule w Sulechowie w latach 1787–1873. Źródła i materiały*, Zielona Góra.

Handbuch über den königlich preussischen Hof und Staat, 1874, Berlin.

Jahresbericht der k.k. Ober-Realschule am Schottenfelde in Wien, 1857, Wien.

Steinbart G.S., 1786, *G. S. Steinbart's Nachricht von der jetzigen Verfassung der Erziehungsanstalten zu Züllichau....*, Züllichau.

Opracowania

Berg Ch., 1987, *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 18. Jahrhundert, vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*, Berlin.

Bratring F.W.A., 1968, *Statistisch-topographische Beschreibung der gesamten Mark Brandenburg*, Berlin, t. 3.

- Bujkiewicz Z., 2019, *Materiały archiwalne dotyczące Fundacji Steinbarta w zasobie Archiwum Państwowego w Zielonej Górze* [w:] *Halle i Sulechów – ośrodki pietyzmu i edukacji. Tło religijno-historyczne, powiązania europejskie*, red. B. Burda, A. Chodorowska, B. Husak, B. Klosterberg, Zielona Góra.
- Burda B., 1985, *Uczniowie polscy w Królewskim Gimnazjum Pedagogicznym w Sulechowie w latach 1768–1818*, „Przegląd Lubuski”, nr 1–2.
- Burda B., Szymczak, M. (w druku), *Ubi sunt? Uczniowie Królewskiego Pedagogium w Sulechowie (do 1911 roku). Znaczenie ośrodka sulechowskiego dla rozwoju edukacji na pograniczu na przestrzeni wieków (XVIII/XIX)*, Zielona Góra.
- Chachaj M., 1979, *Metryki zagranicznych uniwersytetów i akademii jako źródło do dziejów kultury polskiej (XVI–XVIII w.)* [w:] *Studia z dziejów epoki renesansu*, red. H. Zins, Warszawa.
- Chachaj M., 2000, *Protestanci polscy na studiach w katolickich uniwersytetach zagranicznych w latach 1564–1660* [w:] *Z dziejów stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku*, red. H. Gmiterek, „Rocznik Historyczny”, z. 10.
- Epstein T., 1998, *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w.*, Warszawa.
- Hellbrügge T., 1988, *Das Kind im 18. Jahrhundert: Beiträge zur Sozialgeschichte des Kindes*, Berlin.
- Lemberg H., Havránek J., 1988, *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa*, Prag.
- Marpergers P.J., 1723, *Beschreibung des Tuchmacher-Handwercks und der aus grob und fein sortierter Wolle...*, Dresden und Leipzig.
- Mentzel F.F., 1997, *Pietismus und Schule. Die Auswirkung des Pietismus auf das Berliner Schulwesen 1691–1797* [w:] *Pietismus und Neuzeit*, hrsg.v. M. Brecht, Göttingen.
- Michalkiewicz S., 1975, *Wpływ industrializacji na strukturę społeczno-zawodową ludności na Śląsku w drugiej poł. XIX w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, nr 4.
- Mieck I., 2013, *Vom Merkantilismus zum Liberalismus* [w:] *Moderne Preußische Geschichte 1648–1947*, hrsg.v. O. Büsch, W. Neugebauer, Berlin.
- Müller K.W., 1862, *Zu den öffentlichen Prüfungen sämtlicher Classen des Fürstlichen Gymnasiums und der Realschule*, Rudolstadt.
- Pawlak M., 1988, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, Toruń.
- Pfeiffer, F.A., 1867, *Programm der Haupt- und vollständigen Unter-Realschule (Bürger-schule) in der Vorstadt Wieden*, Wien.
- Schöler W., 2015, *Geschichte des naturwissenschaftlichen Unterrichts im 17. bis 19. Jahrhundert: Erziehungstheoretische Grundlegung und schulgeschichtliche Entwicklung*, Berlin.
- Schloms A., 2019, *Die Waisenhausgründung Siegmund Steinbarts in Züllichau als Imitation Glauchaschen Anstalten bei Halle* [w:] *Halle i Sulechów – ośrodki pietyzmu i edukacji. Tło religijno-historyczne, powiązania europejskie*, red. B. Burda, A. Chodorowska, B. Husak, B. Klosterberg, Zielona Góra.
- Simon O., 1902, *Die Fachbildung des Preußischen Gewerbe- und Handelsstandes im 18. und 19. Jh.*, Berlin.
- Stoiński J., 1972, *Szkolnictwo średnie w Wielkim Księstwie Poznańskim w I połowie XIX wieku*, Poznań.
- Szafer K., 2005, *Ziemiaństwo jako elita społeczeństwa polskiego w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Zielona Góra.

- Wedekind E.L., 1851, *Neue Chronik der Stadt Züllichau von den ersten Zeiten ihrer Entstehung bis auf die gegenwärtige Zeit*, Züllichau.
- Wiese L.A., 1864, *Das höhere Schulwesen in Preussen. Historisch-statistische Darstellung*, Berlin, t. 1.
- Zaunstöck H., Grunewald T., 2019, *Im Netz des Waisenhauses. Die Waisenhäuser in Züllichau und Halle im 18 Jahrhundert [w:] Halle i Sulechów – ośrodki pietyzmu i edukacji. Tło religijno-historyczne, powiązania europejskie*, red. B. Burda, A. Chodorowska, B. Husak, B. Klosterberg, Zielona Góra.
- Zedlitz L., 1828, *Die Staatskräfte der Preussischen Monarchie unter Friedrich Wilhelm III*, Berlin, t. 3.
- Ziegler T., 1909, *Geschichte der Pädagogik*, München.
- Żołądź-Strzelczyk D., 1996, *Pergrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Poznań.

The social structure and territorial origins of the Realschule in Sulechów in the period 1787–1873 on the basis of the register *Sprawy szkolne* from the State Archive in Zielona Góra

Abstract

The purpose of the article is to present the results of an analysis of a historical source regarding the social structure and territorial origin of pupils from *Realschule* in Sulechów over 86 years of its functioning. In 1719, an orphanage was established in the town on the border between Silesia and Brandenburg, which was soon transformed into an educational institution offering tuition at many levels. The school's curriculum referred to the patterns developed by the pietists of Halle, constituting a novelty among contemporary educational solutions. The facility operated until 1945. By means of the census of the school's pupils from 1787–1873, it is possible to quantify the impact of this small centre, the attractiveness of the curriculum proposed by the pietists of Sulechów and their importance for the development of not only local education. The analysis made it possible to identify the changes in the range of territorial impact of the school, clearly defined the social profile of its pupils and their families, and revealed a microscale process of industrialisation and some changes in the professional structure of the small town community.

Key words: history of education, real school, pietists, Sulechów